

महाराष्ट्रातील धनगर समाजाची सामाजिक व आर्थिक परिस्थिति

सुधीर लोडे

संशोधक विद्यार्थी

समाजकार्य विभाग

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर

विद्यापीठ, नागपूर

सारांश

धनगर समाज हा भारतातील प्राचीन आणि मोठा समाज आहे. त्यांचा प्रमुख व्यवसाय पशुपालन होय. आर्थिक समस्या ह्या ज्यांच्या जशा गरजा असतात तश्या त्या त्या गरजांतून निर्माण होतात. प्रामुख्याने हा समाज मेंढपाळ याच्याशी जोडलेला आहे. ते पारंपरिक शेती आणि लोकरीचे काम करतात. हा समाज इतिहासात नमोल्लेखित आहे. या समाजाचा राजघराण्यांशी संबंध दिसून येतो. त्यांना महाराष्ट्रात विविध नावांनी ओळखले जाते. धनगर समाजाला सांस्कृतिक वारसा आहे. त्यांच्या इतिहासात आणि लोककलेत एक जागतिक मूल्य आहे. धनगर समाज महाराष्ट्रातील विविध भागात वास्तव्यास आहे. आज धनगर समाजात अनेक बदल होत आहे. सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक बदलातून जात आहे. ते त्यांचा व्यवसाय आधुनिक पद्धतीने करत विविध क्षेत्रांमध्ये आपली ओळख निर्माण करत आहेत. त्यांचा पारंपरिक पशुपालन व्यवसाया सोबतच इतरही अनेक समस्यांचा सामना करावा लागत आहे. स्थलांतर व आरक्षणामुळे या समाजाला अनेक आव्हानांना सामोरे जावे लागत आहे. आरक्षणाचा मुद्दा धनगर समाजासाठी महत्त्वपूर्ण विषय आहे, आजही यासाठी संघर्ष सुरू आहे. सामाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या मागास असलेल्या या समाजाला विकासाच्या प्रमुख धरित आणण्यासाठी त्यांना योग्य दिशा आणि संधी मिळणे आवश्यक आहे. सादर शोध निबंधात धनगर समाजाच्या सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थितीचा आढावा घेण्यात येत आहे.

बीज शब्द

धनगर समाज, सामाजिक, आर्थिक

संशोधन पद्धती

संशोधन करतेवेळी संशोधन पद्धतीचा अवलंब करावा लागतो. संशोधनाचा दर्ज आणि संशोधनाला वस्तुनिष्ठ करण्यासाठी संशोधन पद्धतीचा अवलंब करावा लागतो. सादर शोध निबंधासाठी संशोधन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे. ऐतिहासिक आणि वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे.

तथ्ये संकलनाची साधने

शोध निबंधाचे लेखन करतांना विविध पुस्तकं, संदर्भ ग्रंथ, मराठी विष्वकोष, सामाजिक ज्ञानकोष, वर्तमानपत्र इत्यादी द्वितीय साधनाच तथ्य संकलन साधनं म्हणून उपयोग केला जातो. सादर शोध निबंधात द्वितीय साधनाच वापर करण्यात आला आहे.

संशोधनाचा उद्देश

1. धनगर समाजाच्या सामाजिक आणि आर्थिक स्थितीचे अध्ययन कारणे.
2. व्यवसायातील अडचणींचा सामाजिक व आर्थिक जीवनावर होणारा परिणाम अभ्यासने

धनगर समाज आणि सामाजिक स्थिति

एखाद्या समाजाने त्यांचे वंशपरंपरगत चलत आलेल्या रूढी-परंपरा आणि संस्कार जर कोणी मोडीत काडत असेल तर त्यातून सामाजिक समस्या उद्भवतात. जसा जसा काळ बदलतो तसा तसा समाज देखील बदलतो. समाजातील सर्वच घटकात एकाच वेळी बदल होतीलच असे नाही. ज्यावेळी होणारा बदल सारख्या प्रमाणात होत नाही तसेच जोपर्यंत बदल हा सर्वांकडून सम प्रमाणात स्वीकारला जात नाही तोपर्यंत समाजातील समस्या सुटत नाही. काही रूढी-परंपरा काळाच्या ओघात बदलल्या जातात तर काही नवीन सामाजिक, सांस्कृतिक समस्या निर्माण होत जातात. धनगर समाज हा दैवावर विश्वास ठेवणारा समाज असून या समाजात श्रद्धा व अंधश्रद्धा दिसून येतात. नवस करणे या समाजात मोठ्याप्रमात दिसून येते. त्यामागील अशी धारणा आहे की एखादी गोष्ट साध्य करण्यासाठी किंवा संकट टळण्यासाठी नवस केल्या जातो.

धनगर समाज आपल्या समृद्ध इतिहास, संस्कृती आणि व्यवसायासाठी परिचित आहे. धनगर समाज हा महाराष्ट्रातील एक प्रमुख मेंढपाळ व चराई-आधारित समुदाय आहे. आपल्या परंपरांना जीवंत ठेवून आधुनिक जगासमोर जुळवून सक्षम आणि समृद्ध समाज म्हणून आपलं अस्तित्व कायम ठेवून आहे. आधुनिकरण, औद्योगिकीकरण, वन कायदे, पर्यावरणा संदर्भात शासकीय धोरणे यामुळे त्यांच्या परंपरागत व्यवसायावर परिणाम झाला आहे. या परिस्थितीत बदल होत असल्यामुळे त्यांना सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक समस्यांचा सामना करावा लागत आहे. ग्रामीण जीवनशैलीतील परिवर्तन, पर्यावरणीय घटक, आर्थिक असमानता आणि सामाजिक गतिशीलता यामुळे त्यांच्या सामाजिक परिस्थितीत बदल आढळून येतो. धनगर समाजाची ग्रामीण संरचनेमध्ये सामाजिक स्थान मध्यम आहे. सामाजिक भेदभावाचे चटके आजही काही प्रमाणात जाणवत आहे. भटकांतीवर आधारित उपजीविकेमुळे शिक्षण, आरोग्याच्या सुविधा यांचा लाभ कमी प्रमाणात मिळतो. धनगर समाज सामाजिक संरचनेत स्वतःची पारंपारिक वैशिष्ट्ये आणि अस्तित्व उभी आहे. सामूहिक कुटुंबपद्धती, परस्पर सहकार्य, वांशिक उपगट, धार्मिक आस्था, लोकपरंपरा आणि भटक्या जीवनशैलीमुळे घडणाऱ्या सामाजिक संबंधांनी हा समाज समृद्ध राहिला आहे. धनगर फिरस्तीवर असताना मेंढराच्या मागे सर्व कुटुंब असते. साहित्य, अंधरून पांघरून, कपडालता, कोबड्या, नुकतेच जन्मलेले कोकरू, आजारी मेंढी बकरी इ. साहित्य असते. त्यांच्या पाठीवर धनगरांचा पूर्ण

कुटुंबाचा बोझा असतो.^१ धनगर समाज रानावनात डोंगराळ भागात वस्ती करून राहतात. डोंगराळ भाग मेंढीस उपयुक्त मानतात यामागचे कारण असे आहे की मेंढी चिखलात राहत नाही.

धनगर समाज आणि आर्थिक स्थिति

प्रगत समाजाच्या तुलनेने अप्रगत समाजास आर्थिक समस्या जास्त असतात. त्या सोडवण्यासाठी त्यांना अधिक प्रयत्न करावे लागतात. धनगर समाज शेव्या-मेंढ्या राखणे तसेच चराईवर आधारित जीवनशैली, लोकरी उत्पादन आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेशी त्यांचा घनिष्ठ संबंध आहे. मेंढीपालन करणे हा त्यांचा पिढीजात व्यवसाय होय. मेंढीचे मांस व लोकर हे त्यांच्या उत्पन्नाचे प्रमुख स्त्रोत होय. ज्या कुटुंबाकडे मोठ्या प्रमाणात मेंढ्या असतात ते कुटुंब या समुदायातील श्रीमंत कुटुंब मानल्या जाते. मेंढ्या पाळणारे म्हणून मेंढपाळ किंवा पशुपालक म्हणूनही धनगरांची ओळख समाजात आहे.^२ धनगर समाज शेव्या मेंढ्या सोबत गाई-म्हशी, गुरेढोरे, सुद्धा पाळतात. मेंढ्यांपासून लोकर लोकरीपासून कंबळ तयार करणे तसेच घोंगड्या तयार करणे आणि विकणे या समुदायांचा परंपरागत व्यवसाय आहे. गवळी धनगर बहुधा म्हशींची खिल्लारे बाळगतात. दुध, तूप, लोणीची विक्री करतात. हटकर धनगर प्रामुख्याने घोंगड्या विकतात.^३ मेंढी धनगरांसाठी आर्थिक संपन्नतेचे साधन आहे. मेंढीच्या लोकारापासून पैसा मिळतात तसेच मेंढीच्या विक्रीपासूनही अर्थाजन होते. त्यापाठोपाठ मेंढीच्या मांसाला अधिक मागणी असल्यामुळे मेंढ्यांची विक्री चालू असते. यातून मोठी रक्कम धनगरांना मिळते. मिळालेली रक्कम धनगर खर्च करीत नाहीत. कारण धनगर समाजाच्या गरजा कमी असतात. बचत झालेल्या रक्कमेतून शेतजमीन खरेदी करणे किंवा सोन्या चांदीचे दागिने खरेदी करतो. यातून धनगर समाज पैश्यांची मोठी गुंतवणूक करतात.^४ या समाजातील गरीब मेंढपाळ शेतकऱ्यावर जेव्हा आर्थिक संकट आणि नैसर्गिक आपत्तीच्या वेळी मेंढी तारणहार ठरते. कारण त्या काळात मेंढीची विक्री करून आर्थिक पाठबळ आणि आर्थिक स्थैर्य देते. मेंढीला धनगरांची फिरती बँक म्हणतात.^५ सध्या मेंढपाळ मेंढीस ए.टी.एम. म्हणतात. कारण ज्याही वेळी पैशाची गरज भासल्यास मेंढपाळ मेंढी विकून आपली गरज भागवतो.^६ पशुपालना बरोबरच हा समुदाय लोकराच्या घोंगड्या बनवण्याचा व्यवसाय करतात. धनगर समाज घोंगड्यांना बाजारात ठोक व्यापाऱ्याला विकतात. मात्र त्यातून धनगरांना फारसा फायदा होत नाही. यासोबत शेव्या मेंढ्यांची खरेदी-विक्रीसुद्धा करतात. याव्यतिरिक्त त्यांच्याकडे असणाऱ्या पाळीव शेव्या आणि मेंढ्या दिवसांसाठी शेतकऱ्यांच्या शेतात बसवतात. हा सुद्धा या समाजाचा एक आर्थिक स्त्रोत आहे.^७

जंगल कायदे आणि भूमिहीनांना जमिनी दिल्यामुळे शेतीचा मोठ्या प्रमाणात विकास झाला या सर्वांचा परिणाम धनगरांच्या पारंपारिक व्यवसायावर आला आहे. प्रत्यक्ष मेंढ्या पाळणारे धनगर भटके आहेत काय? धनगर समाजाला अल्प प्रमाणात सवलती मिळतात. मात्र ते प्रमाण संखेच्या तुलनेने कमी असल्यामुळे सवलत असून नसल्यासारखे झाले आहे. देशातील शैक्षणिक, सामाजिक, औद्योगिक प्रगतीचे प्रवाह धनगरांपर्यंत पोचू शकले नाहीत. या परिस्थितीमुळे अज्ञान, दारिद्र्य, निरक्षरता व आर्थिक पिळवणूक आजही धनगरांमध्ये दिसून येते. त्यांना स्वतःच्या विकास करावयाचा असेल तर आधुनिक काळाबरोबर होणाऱ्या बदलांना सामोरे जावे लागेल. धनगर समाज भारतातील इतर पशुपालक समुदायांप्रमाणेच परंपरागत भटक्या किंवा अर्ध-भटक्या जीवनशैलीशी जोडलेला आहे. मेंढ्या-शेव्या पाळणे, लोकरीचे उत्पादन, दुधावर आधारित अर्थव्यवस्था आणि चराई मार्गानुसार स्थलांतर ही त्यांच्या जीवनाची केंद्रबिंदू वैशिष्ट्ये आहेत. महाराष्ट्रातील सामाजिक रचनेत त्यांचे विशिष्ट स्थान असून त्यांची लोकसंख्या अनेक जिल्ह्यांमध्ये लक्षवेधी प्रमाणात दिसते. तथापि, आधुनिक समाजव्यवस्थेतील बदलांमुळे त्यांची उपजीविका, सामाजिक मान्यता आणि जीवनमानात बदल घडत आहेत. ते कठोर परिश्रमाच्या बळावर भविष्यात निश्चितच प्रगती करेल.

संदर्भग्रंथ

१. धनगर जगताराव उत्तम, खानदेशातील धनगर जमातीचे आर्थिक व सामाजिक स्थितीचे अध्ययन " (२००१ ते २०१०), उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, (शोधनिबंध), २०१८, पृ. ५७
२. चव्हाण रामनाथ, भटक्या विमुक्तांचे अंतरंग, मनोविकास प्रकाशन, मुंबई, द्वितीयावृत्ती मे २००३, पृ. ११९
३. पाटील पंढरीनाथ, भटके भाईबंद, सुरेश एजन्सी पुणे, पहिली आवृत्ती, डिसेंबर १९९०, पृ.१२१
४. चव्हाण रामनाथ, पूर्वोक्त, पृ. १२१-१२२
५. महानवर टी.डी., चौधरी जे.एस., सातारा जिल्ह्यातील मेंढपाळाचा सामाजिक आर्थिक स्थितीचा अभ्यास, अर्थसंवाद, खंड ३४, अंक ३, ऑक्टोबर-डिसेंबर २०१०, पृ. २८८
६. धनगर जगताराव उत्तम, खानदेशातील धनगर जमातीचे आर्थिक व सामाजिक स्थितीचे अध्ययन " (२००१ ते २०१०), उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, (शोधनिबंध), २०१८, पृ. ५६
७. चव्हाण रामनाथ, पूर्वोक्त, पृ. १२३